

УДК 821.161.2-31.09(092)

Юлія Бродюк,
кандидат філологічних наук, викладач
кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЧАСОПРОСТОРОВОЇ БУДОВИ ХУДОЖНЬОГО СВІТУ В ТРИЛОГІЇ «ЖМЕНЯКИ» М. ТОМЧАНІЯ

Статтю присвячено дослідженню особливостей часопросторової будови художнього світу в романах «Жменяки», «Тихе містечко», «Брати». Проаналізовано основні функції хронотопу в творах митця, зокрема моделювання характеру героя: від часового відтинку існування до характеристики його просторового буття. Доведено, що архітектоніку творів М. Томчания вибудовано за рахунок накладання певної моделі часу (природний циклічний час, соціально-історичний) на просторові виміри художнього світу письменника, переважно зосередженого на Закарпатті із центром у селі Горбки.

Ключові слова: час, простір, М. Томчаний, трилогія, роман, хронотоп, цикл, поле.

Статья посвящена исследованию особенностей пространственного строения художественного мира в романах «Жменяки», «Тихий городок», «Братья». Проанализированы основные функции хронотопа в произведениях писателя, в частности моделирования характера героя: от временного отрезка существования к характеристике его пространственного бытия. Доказано, что архитектоника произведений М. Томчания выстроена за счет наложения определенной модели времени (природное циклическое время, социально-историческое) на пространственные измерения художественного мира писателя, преимущественно сосредоточенного на Закарпатье с центром в селе Горбки.

Ключевые слова: время, пространство, М. Томчаний, трилогия, роман, хронотоп, цикл, поле.

Poetic system of M. Tomchaniy focused on restoration of natural stream of life, its movement and spatial locus characteristics of Transcarpathia are analyzed in the article. Trilogy «Zhmenyaky» panoramically displays various socio-historical processes on the territory of Transcarpathia between the wars («Zhmenyaky» «Quiet Town») and post war times («Brothers») through the fate of his characters. Each chapter of the novel – is a single-story of a huge picture of the western peasantry life that the example of the trilogy «Zhmenyaky» represents the spiritual unity and continuity of generations.

One of the distinguishing time features of the construction of art world of M. Tomchaniy is cyclicity. Selected by the writer event type of composition allows to play back the regularity of peasant life in terms of his work on earth through circular changing of seasons. Personal time of characters in the novel is also determined by natural and biological cycles. The plot of the work, the specifics of creating characters in the novel «Zhmenyaky» of M. Tomchaniy subordinated to natural cyclical time, its consistency and continuity. The writer likes to experiment with time planes: the socio-historical time he imposes on private, personal. An important role in the modeling of chronotop of the artwork of M. Tomchaniy play landscapes: the description of field, mountain landscape, the terrain, where are the village or town.

Key words: *time, space, M. Tomchaniy, trilogy, novel, chronotop, cycle, field.*

Поетикальна система М. Томчанія зосереджена на відтворенні природного потоку життя, його руху та просторових особливостей локусу Закарпаття. Аналіз часопросторових вимірів романістики дає можливість простежити становлення характерів героїв, що залежать насамперед від часу, місця, певних обставин, у яких вони діють.

Взаємозв'язок просторових і часових відносин, художньо освоєних у літературі, М. Бахтін визначив поняттям «хронотоп». Учений наголошував на його художній значущості для літератури. Наукові розвідки А. Гуревича [3], М. Гея [2], Д. Лихачова [4], Ю. Лотмана [5] та інших поглиблюють і доповнюють думки вченого. Зокрема, це стосується категорії часу в дослідженнях Д. Лихачова, котрий вважав, що література «...більшою мірою, ніж будь-який інший вид мистецтва, стає мистецтвом часу. Час – його об'єкт, суб'єкт і знаряддя зображення» [4, с. 233]. Такої ж думки дотримується й А. Гуревич, оскільки саме в часі, переконаний науковець, втілюється світогляд епохи, усвідомлення людиною самої себе як особистості [3, с. 152].

Хронотоп в аспекті просторових характеристик художнього твору розглядав Ю. Лотман. Простір у літературному творі він визначав як континуум, у якому розміщуються персонажі та відбувається дія. При цьому поведінка персонажів значною мірою пов'язана з простором, у якому вони перебувають. Переходячи з одного простору в інший, людина деформується за його законами [5, с. 252].

Вітчизняні дослідження, присвячені теорії хронотопу, зосереджуються переважно на трьох основних аспектах часопростору, які визначив М. Бахтін: внутрішньотекстовому, авторському та читацькому, – тому в системі цих координат, крізь призму «свого часового й культурного позазнаходження» (М. Бахтін), спробуємо розглянути часопросторові виміри романів «Жменяки», «Тихе містечко» та «Брати» М. Томчанія. Зважаючи на це, мета нашої статті полягає у з'ясуванні особливостей часопросторової будови художнього світу в трилогії «Жменяки».

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступного завдання: проаналізувати специфіку часопросторового континууму романів «Жменяки», «Тихе містечко», «Брати».

Трилогія «Жменяки» М. Томчання панорамно відображає різні суспільно-історичні процеси на теренах Закарпаття в міжвоєнний («Жменяки», «Тихе містечко») та повоєнний («Брати») часи через долю своїх героїв. Кожен розділ роману – це окрема новела-фреска величезної картини життя західноукраїнського селянства. Крізь призму залежності звичайної людини від виру історичних подій автор акцентує на найскладніших для історії краю періодах: його існування в складі Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини та Радянського Союзу з утворенням колгоспів, примусовою колективізацією. Епічність наративу зумовлена спробою митця різноаспектно зобразити родину Жменяків та їх нащадків у різних не лише часових, а й просторових вимірах. Події першого роману зосереджені в невеличкому селищі Горбки на Закарпатті, у «Тихому містечку» головний герой перебуває в провінційному містечку Кунсаллаші в Угорщині. Останній роман трилогії завершує структуру романного циклу письменника, оскільки події у творі знову розгортаються в селі Горбки.

Хронотоп виконує важливу функцію моделювання характеру героя: від часового відтинку існування до характеристики його просторового буття. Увівши поняття хронотопу в літературознавство, М. Бахтін наголосив, що він має суттєве жанрове значення, а також є важливим в аспекті характеротворення. «Хронотоп як формально-змістова категорія, – зазначає М. Бахтін, – визначає (значною мірою) і образ людини в літературі; цей образ завжди хронотопний за своєю суттю» [1, с. 235]. На сторінках трилогії М. Томчаний, осмислюючи людину в контексті категорії вічності, порівнює невпинність плину років із ріками, адже вони так само, як і вода, яка піднімає і несе все, що слабо тримається, забирають старих і немічних, від старих крадуть, а молодих збагачують [8, с. 508].

Однією із прикметних часових особливостей побудови художнього світу М. Томчання є циклічність. Обраний письменником подієвий тип композиції дає змогу відтворити розміреність життя селянина в умовах його праці на землі через колоподібну зміну сезонів. Плавний потік природного часу зумовлює виваженість, передбачуваність існування: «хлібороб... як робив на землі при чехах, так орав і сів при угорцях: з усіма у нього була одна мова» [8, с. 565]. Так, роман «Жменяки» розпочинається весняною ораницею; ланцюг зображених подій у творі розгортається впродовж літа, осені та зими, яка завершує природний цикл одного року. Друга частина також розпочинається весною, яка відтворює нове часове коло життя родини. Таке композиційне обрамлення дає змогу письменникові продемонструвати символічність весняної пори як початку нового життя і відповідно проаналізувати ті зміни, які протягом певного часу відбулися в долях героїв, їх характерах, психологічній поведінці тощо. Через внутрішні переживання протагоністів («шість років залишалася відкритою рана, яку

завдав Михайлові власний батько» [8, с. 135]) автор указує на кількість років, які минули.

Особистий час персонажів у романі також визначається природними й біологічними циклами. Час ХХ ст. в основі своїй набуває лінійності: прискорюється темп життя, людина рухається по висхідній, що має початкову точку «народження» та кінцеву – «смерть». Циклізація романного часу М. Томчання уповільнює темпоритм нарації. Людина в художньому світі письменника перебуває в центрі часового кола, її не бентежить страх смерті, адже, спостерігаючи за щорічним відновленням та омолодженням землі, вона сама вірить у власне безсмертя. Жменяку здавалося, що «життя його почалося не з дня народження, записаного в метриці, а за багато років до того. Він наче виріс із кореня, що глибоко сидів у цілому роду Жменяків і ніс на собі віки – все те, що лишили йому батьки, діди, цілі покоління» [8, с. 23]. Сюжет твору, специфіка творення характерів у романі «Жменяки» М. Томчання підпорядковується природній циклічності часу, її послідовності та наступності.

Письменник експериментує з часовими площинами: соціально-історичний час він накладає на приватний, особистий, як це можемо спостерігати, наприклад, у романі «Тихе містечко». «Діалектичне переплетення індивідуальної долі та історії» (М. Гуменний) простежуємо на прикладі образів України та Юрка Телегазія. Фактично Юркова доля на чужині віддзеркалює складне становище України перед початком Другої світової війни. Ретроспекція в цьому сенсі набуває функції психологізму: спогади героя про рідне село увиразнюють його внутрішні переживання, маргінальне становище в суспільстві. Означений принцип розбудови сюжету автор використовує також для того, щоб взаємопов'язати романи «Жменяки» та «Брати»: крізь призму долі головних героїв: Михайла, Юрка, Олени, Юлки, Верони та інших – він відображає історичні умови входження Закарпаття до складу радянської України, примусову колективізацію і так звані «нові часи», що настали для краю.

На прикладі вищезгаданих творів найяскравіше проявляється зв'язок поколінь однієї родини. Слушну думку з цього приводу висловив М. Наєнко, відзначивши у третьому романі М. Томчання конструктивну художню ідею зв'язку минулого й сучасності, духовної спадкоємності як основи життя людини й народу [6, с. 311]. Спогади героїв про колишні Горбки розсувають часові рамки твору, що дає змогу авторові простежити поступ дійсності крізь призму психології й моралі представників кількох поколінь. Наративний дискурс зосереджений у двох аспектах: зображення сучасного переплітається зі спогадами з минулого, що стає основою роздумів героїв про життя. Відтворені письменником зміни в суспільстві та свідомості горбківчан з приходом на терени краю радянської влади викликають у читача ілюзію завершеності людських випробувань, страждань.

Оновлені Горбки, що постають перед очима старої баби-повитухи, вражають не лише своїми «палацами», які Жменяки будують уночі, бо

вдень працюють у колгоспі, а й людьми, які нібито стали щирішими, добрішими. Цікавим є той факт, що в останньому, третьому романі письменник майже не розкриває характер Михайла, котрий є найяскравішим виразником та жертвою своєї доби: одружившись із Юлкою заради землі, він назавжди зрадив своє кохання, урешті-решт віддавши ту ж таки землю до колгоспу. Посутньо митець зазначає, що «Зараз Михайло завідувач молочною фермою» [8, с. 513]. Фактично образ старшого сина Івана Жменяка є в часопросторі Горбків, однак фабула його сюжету вичерпана. Характер Михайла дисонує з настроями доби, тому він залишається персонажем другого плану. Це закономірно, оскільки хронотоп третього роману відображає оновлений світ, у якому немає місця для скривджених чи нещасних людей. Зрозуміло, що думки письменника утопічні, тому що такі зміни неможливі апіорі, ідеться швидше про авторське прикрашання нової дійсності.

Нашарування часопросторових площин можемо спостерігати в романі «Тихе містечко»: це життя головного героя на чужині, в Угорщині, його спогади про рідне Закарпаття та фрагменти зі сторінок власної книги, які він інколи читає своїй коханій. «Хронотопний резонанс» увиразнюється поліфонічністю мовних партій героїв, їх багатоголоссям.

Архітектоніка творів М. Томчання вибудовується за рахунок накладання певної моделі часу (природний циклічний час, соціально-історичний) на просторові виміри художнього світу письменника, переважно зосередженого на Закарпатті із центром у селі Горбках.

Важливу роль у моделюванні хронотопу художнього твору М. Томчання відіграють пейзажі: описи поля, гірського ландшафту, місцевості, де розташовуються селище чи містечко. Прикметно, що митець надає перевагу статичним пейзажним замальовкам, немає в письменника й вигаданих географічних назв. Основні події в першому та останньому романах зосереджені переважно в Горбках, частково в Ужгороді та сусідньому селі Радванці; «Тихе містечко» розкриває простір угорського містечка. Приміром, через детальний опис місцевості митець відтворює місцезнаходження Горбків: «Виїхали за село. Коні повернули ліворуч і пішли вузькою дорогою, над якою, з правого боку, лежали круглі валуни. За валунами стояв дубовий ліс вперемішку з буковим. Звідси відкривався краєвид на село, нижня половина якого лежить на рівнині, а друга – на узбіччі. Село ніби зламалося на перехресті, біля Нейманової корчми: на півночі починаються перші виступи Карпат, а на Півдні – Тисянська рівнина, що тягнеться аж до Дунаю. З цих валунів уночі видно за двадцять п'ять кілометрів електричне сьайво Чопа» [8, с. 41]. Як бачимо, митець надає перевагу точному опису місцевості, уникаючи складної метафорики та порівнянь.

Важливе значення у хронотопі художнього світу митця належить простору поля в різні пори року. Потік часу у трилогії «Жменяки» пливе за своїми споконвічними законами: змінюється обличчя села, доля його мешканців, та найбільшим і незмінним скарбом залишається земля і праця

на ній. Активізація означеного топосу залежить від праці селянина на землі: навесні пейзажні картини поля сповнені опоетизованого замріяння красою землі, надіями хліборобів на новий урожай: «Свіжа, відпочила земля злегка парувала, лежала, мов дівчина після купелі. Жменяк відчував теплий подих землі на обличчі» [8, с. 22]; улітку ж, коли «...рівниною ліниво йшов липень...», засіяне поле в уяві письменника постає уособленням вагітної жінки: «Важко дихала земля під зерном, як жінка перед пологами» [8, с. 344]. Хронотоп поля увиразнюють також традиції та звичаї закарпатців, пов'язані зі збиранням урожаю, дожинками («...перехрестивши ножем хлібину, спечену з нового врожаю, просив благословення на новий хліб» [8, с. 344]) тощо.

Пейзаж у творчості М. Томчання набуває психологічного значення, стає засобом художнього зображення внутрішнього світу людини. Переживання, тривоги, роздуми героїв, їхні душевні порухи розкриваються певною мірою через природу. Наприклад, на чужину, в угорське містечко Кунсаллаш, Юрко Телегазій потрапляє саме взимку, коли місто постає перед героєм похмурим, темним, чужим: «час від часу зривався степовий вітер, нісся кудись вулицями, провулками, спустілими городами... Було холодно... За дротяною огорожею шелестіла сухими листками забута, одинока стеблина кукурудзи» [8, с. 267]. Завдяки принципу психологічного паралелізму через опис природи розкриваються внутрішні маргінальні переживання героя.

Почасти пейзажні замальовки набувають символічного значення. Таким символом надії на щасливе сімейне життя є, до прикладу, зорана рілля, на якій працюють Михайло та Олена, і, навпаки, – нива восени, коли закохані розуміють, що вже ніколи не будуть разом. Пейзаж психологічно насичений, оскільки ілюструє складні людські почуття: розчарування, зраду, душевне сум'яття.

Важливого значення у творах письменника набуває локус кладовища як маргінальний простір між світом живих і мертвих. За давніми традиціями землю під цвинтар у селі відводили найгіршу, у М. Томчання вона має відповідні назви – Червениця, Каміння тощо («За камінням розмістилося нижнянське кладовище, де лежали ті, хто жив колись у нижньому кінці села» [8, с. 190]).

Ці два світи поєднує хронотоп дороги, що у прозі письменника набуває філософського смислу. Він реалізується через мандрування Михайла як пошук віднайдення самого себе та повернення додому, увиразнює художнє представлення свого / чужого простору, який долає герой у романі «Тихе містечко». Означений хронотоп виступає для письменника своєрідним «вектором безмежності», який дає можливість глибше відтворити екзистенційний стан людини, для якої постійний рух стає джерелом енергії, пошуком істини. У М. Томчання дорога є синонімом життєвого шляху, який він прагне гідно пройти; це доля, якої бажають добрій людині: «Доброї вам дороги!» [7, с. 332]; шляхів багато, як людських доль: «Хоч у кімнаті було темно, я бачив свої дороги, ніби на фосфоровані ... Їх ще не було багато,

але я вже вгадував по них своє майбуття: воно накреслювалось переді мною» [7, с. 332].

Одним із емоційно-інтенсивних хронотопів творів письменника є хата – символ домівки, родини. З кожною весною вона оновлюється, як і земля, до якої прикладає свої руки людина. Найбільше Жменяк полюбає хату восени, коли її комори повні збіжжя. Не одне покоління Жменяків виросло в ній, вона така давня, що вже давно пережила «й тих, хто дерево возив і хто її будував» [8, с. 33]. Лише один напис над столом засвідчує справжню дату її зведення: «побудована року божого 1855-го» [8, с. 33], тому в одному хронотопному зрізі перехрещуються просторові й часові шляхи людей різних поколінь. Хронотоп хати в цілому вказує на плин часу в долях персонажів: за життя старого Жменяка ключі від усіх замків були в його кишені, після смерті розкрадена власними дітьми, яких батько не встиг наділити, хата постає з розбитим замком на дверях комори: «Розіб'ю ту колодицю стару, яка має тільки одного ключа...» [8, с. 263]. Таким чином, через хронотоп хати митець послідовно відтворює кожен пережиту народом епоху.

Отже, внутрішньотекстовий хронотоп прозаїка постає як складне багатокомпонентне явище, що не лише визначає типи композиційної організації та особливості сюжету твору, а й виконує важливу функцію моделювання характеру героїв: від часового відтинку існування до характеристики їх просторового буття, світовідношення.

Перспектива подальших досліджень полягає в можливості вивчення часопросторового континууму в малій прозі М. Томчанина, зокрема на прикладі оповідань та новел, уміщених у збірках митця «Двоє щасливих» (1958), «Готель «Солома»» (1960), «Після ночі» (1989).

Література

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики / Бахтин М. – М. : Художественная литература, 1975. – 502 с.
2. Гей Н. Художественность литературы : Поэтика, стиль / Гей Н. – М. : Наука, 1975. – 471 с.
3. Гуревич А. А что есть время / А. Гуревич // Вопросы литературы. – 1968. – № 11. – С. 150–154.
4. Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы / Лихачев Д. – Л. : Наука, 1979. – 360 с.
5. Лотман Ю. В школе поэтического слова : Пушкин, Лермонтов, Гоголь : книга [для учителя] / Лотман Ю. – М. : Просвещение, 1988. – 352 с.
6. Наєнко М. Михайло Томчаний (1914-1975) / М. Наєнко // Історія української літератури ХХ століття : у 2-х кн. – К. : Либідь, 1998. – Кн. 2 : друга половина ХХ ст. – С. 309–311.
7. Томчаний М. Жменяки : трилогія / Михайло Томчаний. – К. : Дніпро, 1974. – 734 с.

8. Томчаній М. Жменяки : трилогія. Повість / Михайло Томчаній. – К. : Дніпро, 1989. – 680 с.

References

1. Baxtin M. Voprosy literatury i estetiki / Baxtin M. – M. : Khudozhestvennaia literatura, 1975. – 502 s.
2. Gej N. Khudozhestvennost literatury : poetika, stil / Gej N. – M. : Nauka, 1975. – 471 s.
3. Gurevich A. A chto est vremia / A. Gurevich // Voprosy literatury. – 1968. – № 11. – S. 150–154.
4. Lixachev D. Poetika drevnerusskoj literatury / Lixachev D. – L. : Nauka, 1979. – 360 s.
5. Lotman Yu. V shkole poeticheskogo slova : Pushkin, Lermontov, Gogol : kniga [dlya uchitelia] / Lotman Yu. – M. : Prosveshhenie, 1988. – 352 s.
6. Naienko M. Mykhailo Tomchani (1914-1975) / M. Naienko // Istoriiia ukrainskoi literatury XX stolittia : u 2-kh kn. – K. : Lybid, 1998. – Kn. 2 : druha polovyna XX st. – S. 309–311.
7. Tomchani M. Zhmeniaky : trylohiia / Mykhailo Tomchani. – K. : Dnipro, 1974. – 734 s.
8. Tomchani M. Zhmeniaky : trylohiia. Povist / Mykhailo Tomchani. – K. : Dnipro, 1989. – 680 s.

*Статтю рекомендовано до друку
доктором філологічних наук, професором, завідувачем кафедри
української і зарубіжної літератури та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
Мазохою Галиною Степанівною*

Стаття надійшла до редакції 2 листопада 2015 року